

Szócsné Gazda Enikő

A BELÜL FŰTŐ KÁLYHÁK – ÍROTT FELJEGYZÉSEK, NÉPI PÁRHUZAMOK E KÁLYHATÍPUS REKONSTRUKCIÓIHOZ

A kályhaszemekből vagy csempelapokból felépített tüzelőberendezések a régészeti források tanulsága szerint a 15. századtól terjedtek el Erdély területén.¹ Mivel a legkorábbi kályhaszemek és csempék többnyire másodlagos felhasználásból (későbbi kályhák tűzterét feltöltő cseréptöredékekből vagy építkezési törmelékből, szemetesgödörök szemetéből) kerültek felszínre, a kályharekonstrukciók elkészítéséhez ritkán vannak korabeli fogózkodók. Művészi ábrázolásokból, korabeli leírásokból, a kályhák padlózatán vagy falakon lévő lenyomatából, időnként távoli analógiákból következtetnek a kutatók a kályhák formájára és arra, hogy összetett funkciót láttak-e el. Valamennyi módszert az ahhoz szükséges forráskritikával kell kezelni. A művészi ábrázolásnál a fikciót, a leírásoknál az esetleges nyelvi változásokat és a források szükségességét, a lenyomatoknál a funkcionális megoldásokra vonatkozó ismeret hiányát, a távoli analógiáknál a földrajzi távolságok okozta változatok lehetőségét kell figyelembe venni.

Későbbi források elemzéséhez, néprajzi analógiákhoz ritkán nyúlnak a kutatók, mivel félnek a későbbi ismeretek múltba való visszavetítésének a vádjától. A szakszerű forráskritikai viszonyulás a későbbi leírások alkalmazásánál valóban nagyon fontos szempont: a közelmúltbeli népi tudás párhuzamba állítható ugyan a századokkal ezelőtti tárgytipusok leírásaival, ám a kellő óvatossággal. De e források teljes mellőzése sem helytálló megközelítési mód. Gondoljuk meg, hogy éppen a történettudósok körében fogalmazódott meg a „longue durée” és a „trés longue durée” fogalmainak a használata² egyes olyan jelenségekre, amelyek nem a történelem eseménycentrikus megközelítésére alapoznak. A civilizációs elemek, tárgytipusok, szokások e lassan változó vagy éppen nagyon lassan változó entitásként érzékelhetők. Fokozottan érvényes ez a tárgyi kultúrára: bár egyes díszítmények, mellékelemek, anyagok a mindenkori divatok hatása alatt állnak, a fő formai jellemzők vagy egyes technikai megoldások néha évszázadokon át konzerválódtak – főképpen a zártabb földrajzi övezetekben.

Ebből az alapgondolatból kiindulva, tanulmányomban az erdélyi történeti források kályhaleírásait tekintetem át, és azt próbáltam megérteni, hogy milyen kályhatípusokat fedhettek ezek a megnevezések. Ezzel a módszerrel már korábban Sabján Tibor is kísérletezett, így az ő néhány értelmezését próbáltam finomítani, továbbgondolni.³ Módszerem továbbá az volt, hogy próbáltam megnézni, hogy az eddigi kutatók Erdélyben milyen kályharekonstrukciókat készítettek. Ezt követően a későbbi korok erdélyi kályhakultúráját tekintetem át, és azt próbáltam megérteni, hogy mennyire tekinthetők e 19. század végi, 20. század eleji kályhák a korábban leírt kályhák utóéletének. Ez a tudásvisszavetítés azért motivált, mivel a kívül fűtős és belől fűtős kályhák vagy pedig egyszerűen a kályhakemence, kemence megnevezés gyakran feltűnik a forrásainkban, ám in situ csupán nagyon kevés esetben sikerült olyan 16–18. századi leletegyüttest feltárni, amely e kályhák külsőalakját egyértelműsítette volna. A megközelítés természetesen vitatható, éppen ezért próbáltam kiszűrni azokat az elemeket, amelyekről kályhatörténeti tanulmányok egyértelműen kimutatták, hogy később keletkezett formák vagy elemek voltak.

Mai magyar nyelvű néprajzi szakterminológiánkban elkülönítjük a „kályha”, a „kemence” és a „kandalló” szavakat, ezekkel különböző tüzelőeszközöket jelölve. Ma a „kályha” alatt azt a zárt tüzelőt értjük, amely téglá-, vas- vagy cserépfalakkal körbefogja a tüzet. A „kemence” megnevezés alatt ma elsősorban a kenyérsütésre vagy az edényégetésre, esetleg olvasztásra használt eszközt értjük. A „kandalló” a mai ismereteink szerint a tüzet legalább egy oldalról szabadon hagyó tüzelőeszköz, amely esetében a falazat csupán füstfogó funkciójú, szerepe a felszálló füstnek a kémény felé való terelése. A terminológia a mai erdélyi népi használatban sokkal árnyaltabb és sokrétűbb, és a határvonalak meghúzósa sokszor nehézségekbe ütközik. Gógány, pest, góc, gób, góg, sód, cserepes, fűtő, kabola megnevezés néha történeti forrásainkban is feltűnik, és a megnevezések értelme-

¹ Lásd KÓS Károly, Dr. 1972, 180; valamint BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila 2008, 207–251.

² BRAUDEL, Fernand 1958, 727.

³ SABJÁN Tibor 1998.

zésére csupán a néprajzi párhuzamok adhatnak némi támaszt.⁴ A kályhák szerkezeti felépítését pontosító régi kifejezések visszaazonosítása úgyszintén nehéz lenne a népnyelv ismerete nélkül.

Megfigyeléseimet figyelemfelkeltésnek szánom a kályharekonstrukciókat végző szakemberek számára.

Az erdélyi történeti források és ezek tanulságai

A régi magyar nyelvű írott forrásainkból jól kiolvasható, hogy Erdélyben a tüzelőeszközök csaknem egyedüli megnevezése már az 1580-as években a „kemence” volt. A kenyérsütésre használt eszközt a 17. században „sütő kemence” pontosítással látták el, így különítve el a más típusaitól.⁵ A „kályha” szót sem a mai értelmében használták, hanem a mai kályhacsempét értették alatta, míg a csempével fődött tüzelőket „kályhakemence” vagy sok esetben „mázás kemence” névvel jelölték. A „kandalló” kifejezés anynyira ismeretlen volt az erdélyi magyar köznyelvben, hogy az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár ki is hagyta a címszavai közül ezt a szót.⁶ Valószínűleg e nyitott, füstfogóval ellátott tüzelőt is a már korábban ismerttetett „kemence” kifejezés jelölhette, a körülírásokban megjelenő kő- vagy vaslábak utalhatnak arra, hogy kandallós tüzelők is megjelentek a házakban. A közönséges főzést még a 17. századi udvarházakban is tüzelő padkákon művelték gyakran, amelyeket a szabad kémény alatt képeztek ki, a forrásaink ezeket „kéményalja” néven említették.⁷

Régészeink úgy tartják, hogy például Keresztúr környékén a legkorábbi, 15–16. századi kályhák kívül fűtősek voltak, és a 17. század elejétől kezdtek a belül fűtős kályhatípusok elterjedni.⁸ Amennyiben nyelvi változásaink nem érintették magát a „cserepes” kifejezést, talán kissé korábbra tehető e kályhatípus keresztúrszéki elterjedése. A „cserepes” szó a 18–19. században egyértelműen a lábakon álló, kályhacsempékkel fődött füstfogójú kályhatípust jelölte, és egy 1585-ös tanúkihallgatás szerint „egy czerepest fizete-

sert czynalt volt ez Fazakas Lukach”, Keresztúr egyik első ismert csempekészítő mestere.⁹

A kívül fűtős kályhák a nagyobb „paloták”, vagyis a reprezentatívabb terek ritka értékű tüzelői voltak: többnyire egy külön kis kamrából fűtötték őket, ezért a lakószobába csupán a zárt kályhatest került be, füstmentes életteret biztosítva a lakóknak. A belül fűtős kályhánál az egész kályhatest benn a szobában helyezkedett el, a kályha száját jobb esetben vaslappal elzárták, a szegényebbek házában viszont szabadon maradt a tűztér. Ez nyilvánvalóan füstöt eredményezett a házban.

A 17. század eleji források már elég nagy földrajzi szórásban jelzik a belül fűtős tüzelőberendezések meglétét. A külön megnevezést a korai összeírók azért tarthatták fontosnak, mivel értékben is elkülönülő, felépítésében is különböző tüzelőeszközöket jelöltek e két kifejezéssel.

Az 1620-as évektől egyre gyakoribbá váló erdélyi nemesi vár- és udvarházleltárakból látható a belül fűtős kályhatípusok megszorodása. Egyetlen udvarházon belül is csupán egy-két kívül fűtős kályha volt, többnyire a ház urának fenntartott „öregházban” vagy „palotában”, ezzel szemben az udvarházak kisebb helyiségeiben („bolt”) közönséges belül fűtős, kályhacsempékkel borított tüzelőberendezések vagy kandallószerű, lábakon álló szabad tűzhelyek álltak. A B. Nagy Margit által összeegyűjtött udvarházleltárknál például még a szűkszavú „zöldmázás kemence” vagy „mázás kemence” megnevezések mögött is belül fűtő tüzelőberendezésekre kell gondolnunk: erre utalnak a leírásukkor feltüntetett „vasmacska”, kampó, vaskanál és egyéb tűzszerszámok. Ezek a tárgyak a szabad tűzhelyek jellegzetes eszközei voltak, a vasmacskát például a nagyobb fahasábok feltámasztására használták, hogy azok könnyebben lángra kapjanak.¹⁰ Amennyiben az összeírások kívül fűtő tüzelőberendezésekről szólnának, a kályhatestek leírása mellett nem tüntetnék fel e kis eszközöket (a palotákban, „öreg ház”-akban nem is tüntetik fel ezeket a tűzszerszámokat).

⁴ A népi terminológia sokszínűségéről lásd KÓSA László 2003, 144–147.

⁵ B. NAGY Margit 1973, 80.

⁶ Kósa László szerint a *kandalló* szakszó használatát a magyar néprajzi szakterminológiában Bátky Zsigmond honosította meg. (KÓSA László 2003, 145.)

⁷ B. NAGY Margit 1973, 92.

⁸ BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 60.

⁹ BENKŐ Elek – UGHY István 1984, 7.

¹⁰ B. NAGY Margit 1973, 61–62.

Év	Település	Épülettípus	Kívül fűtő	Belül fűtő	Sütőkemence	Tűzpad
1624	Kisbarcsa	Udvarház	2	1 (4)	1	1
1629	Szentdemeter	Udvarház és melléképületei		(19)		
1636	Siménfalva	Udvarház	1	1 (3)		2
1646	Magyarbükksős	Udvarház		(5)	1	
1647	Nagyteremi	Udvarház		(2)		
1647	Királyfalva	Udvarház	2	(3)	1	
1647	Megykerék	Udvarház		(3)	2	
1647	Drassó	Udvarház	1	(7)		1
1648	Sajókeresztúr	Udvarház		(2)		2
1652	Görgény	Vár épület-együttese	1	14 (1)	3	7
1656	Búzásbocsárd	Udvarház		12	1	2
1656	Mezőszengyel	Udvarház		3 (1)	1	1
1657	Szurdok	Udvarház	5	(2)	1	

Táblázat egy forrásközlő kötet kályhájáról. A zárójelben szereplő számok esetében nem jelölik meg pontosan, hogy belül fűtő kályháról van-e szó, viszont az összeírt, tűzgyújtásra és tűzszításra használt tárgyak erre utalnak. (B. NAGY Margit 1973.)

A B. Nagy Margit által összegyűjtött udvarház-leltárak összesítő adatai jól példázzák, hogy a 17. század kályhái nem tudtak eléggé hatékonyak lenni, és még a kisebb „boltok”, kamrák is külön tűzhelyet kértek. Ez valószínűleg a nemesi udvarházaknál fellelhető széles, nyitott, függőleges kéményekkel hozható összefüggésbe. Braudel még a fejlettebb franciaországi lakóházakban összeírt kályháról is megjegyezte, hogy „a túlságosan tág függőleges kéménynyílás, amelybe szükség esetén két kéményseprő is befért, olyan huzatot keltett, hogy a tűz mellett ülő elöl majd megsült, miközben a hátán futkározott a hideg.”¹¹

A francia kutató Nyugat-Európában az 1720-as évektől kezdődően jelzett egy jelentősebb technikai újítást, mégpedig a szűkebb és mélyebb tűzrakó részt, az alacsonyabb köpenyt, valamint a ferde csövön keresztüli füstelvezetést. Ez a kompozíciós újítás szerinte jelentősen megújította a fűtést, és sokat segített a lakószobák melegebbé varázsolásában.¹² Nem tudjuk, hogy ez a technikai változtatás mikor érte el Erdély területét, a 18. századi leírásainkban viszont még nincsen nyoma a ferde kürtők és a szűkebb kémények használatának. Ezzel magyarázható, hogy

a régi kastélyok, udvarházak sok tüzelőberendezést és természetesen sok kéményt tartalmaztak.

Az udvarházak és várak összeírásai azt sejtetik, hogy a 17. századi Erdélyben a főúri vagy nemesi kályhaépítészet inkább a belül fűtő (tehát nem külön helyiségből fűthető) kályhákat részesítette előnyben, így tehát elsősorban ennek a kályhatípusnak a hiteles rekonstruálását kellene a szakembereknek megoldaniuk. Ez annál inkább megfontolandó szempont, mivel az eddigi várak, kastélyok, udvarházak kályharekonstrukciói mind Magyarországon, mind pedig Erdélyben inkább a kívül fűtő kályhákra terjedtek ki,¹³ és a Sabján Tibor által elkészített belül fűtős kályhák rekonstrukcióit nem nagyon használják az udvarházak kályháinak felépítésével foglalkozó szakemberek.¹⁴

Leltáraink elég szűkszavú leírásokat nyújtanak erről a kályhatípusról. A 17. század első feléből származó források még elsősorban azt láttatják, hogy leginkább „zöldmázás” vagy „paraszt kályhás”, vagyis mázas és mázatlan, csempekályhakkal borított fűtőeszköztől volt szó.¹⁵

A kályhák részletesebb külalakjára csupán néhány 17. századi leírás utal. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár több ilyen tüzelőhelyre vonatkozó forrást publikált: 1650-ben fa tűzhelyű fényes (tehát valószínűleg csillámos) csempés, 1652-ben Görgényben fehérén meszelt és felül csempékkel díszített, vaslábú, 1679-ben Uzdiszentpéteren cifra zöld mázú csempés, vas lábakon álló vas pártázatos, 1681-ben

¹¹ BRAUDEL, Fernand 1985, 301.

¹² Uo.

¹³ SABJÁN Tibor 2001, 282–283, 291–292, 303–304, 311, 320; BOLDIZSÁR Péter – KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor 2007, 11, 27, 37, 61; BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila 2008,

212–213, 248, 284. KÉMENES Mónika 2005, 66–68. tábla.

¹⁴ SABJÁN Tibor 1998, 27, 31–32, 35–36.

¹⁵ A B. Nagy Margit által közölt forrásanyag 95%-a csupán a „mázás”, „zöld mázas” vagy „paraszt kemence” említését tartalmazza. Lásd B. NAGY Margit 1973.

Udvarhelyen elől két vasrúdon álló, nem egyforma csempékből felrakott, 1694-ben Borberekén zöld kerek alakú és kőből kirakott tűzhelyű¹⁶ fűtőberendezést írtak össze. A fogarasi vár 1656-os összeírása arra utal, hogy még a nagyobb várakban is „paraszt kaljhas kemence” fűtött a legtöbb helyiségben, a csempés részt kő, fa vagy vaspánt tartotta,¹⁷ legtöbbször a tűzhelyét faragott kőből vagy téglából képezték ki.¹⁸ A váron belüli kisebb épületekben a csempés fűtőfogó a kenyérsütő kemence kiegészítő tartozéka volt: „Az süteő kemence szája eleőt vagyon egy vas labon allo, zeölden festett mazas kemence, melinek az eleje vas felseő reszen penigh 7 csipke hejaval vagyon.”¹⁹ Az enyedi kollégium professzorainak kályhái közt 1686-ban tűnt föl egy „zöld mázas kályhábol rakott tsipkés gombos tetejü kementze, vaspánt az elején”, és 1693-ban jeleztek egy „faragott kő lábokra tsináltatott tűzhelyen szép zöld mázu kályhábol rakott, fűttős tsipkés kementzét”.²⁰

A 18. századból kissé alaposabb leírások maradtak ránk, ezek a kályhák felépítéséhez használt csempetípusokról is részletesebb információkat árulnak el. 1732-ben egy nagyidai leltár 7 kőlabon álló, egy singes magasságban lévő tűzterű, csipkés és „szegelet fűttóvel együtt rakott” kályhát említett. 1735-ben Királyhalmán vas homlokú, csipkés tüzelőberendezés szerepelt a leltárban. 1737-ben a kisküküllői övezetben szintén „fűttős” kályhát írtak össze, amelyet „három rendbeli szorittoval tsipkésen” raktak össze. 1772-ben Szászfenesen zöld kályhákból készített, „felyül duplás csipkézessel és négy szegeletin való Gombozásokkal készittetett” párkányos kemencét írtak össze.²¹

Amennyiben különválogatjuk és külön tárgyaljuk a 17. és 18. századi erdélyi kályhaleírásainkat, a szűkös adatokból is ráláthatunk néhány érdekességre. Egyrészt arra, hogy a 17. századra a belül fűtő vagy belül szenelő kályháknak már számos formai és típusbeli variánsa volt. Már 1621-ben megemlégték a „székely kemencét”, amely külön formai variánst, nem pedig Székelyföldön készült terméket jelentett. Erre utalt az, hogy a kolozsvári fazekasok készítményei között szerepelt.²² Ennek elkészítéséhez nem pusztán lapos, hanem tetejéhez és kürtőjéhez boltos csempék is kellettek.²³ A székely típust 1761-ben Siménfalván alacsony tűzhelyű, faragott kő lábú

tüzelőberendezésként jellemezték. 1791-ben Teleki Domokos, a fiatal utazó a Székelyföldön látott típust a következőképpen írta le: „A konyha a székelyeknél majd mindenütt csak a szoba; annak egyik szegeletiben ti. egy nagy kemence vagyon, melynek tűzhelye a föld színével egyenlő, és amelynek a nyílása vagy szája a földtől a kályháig mintegy singnyi magasságú, a kürtője pedig egyenesen mégyen felfelé.”²⁴

Más formai variáns volt a 17. században a vinci típus, amely bizonyára jóval magasabb lehetett a székely típusnál: az újkeresztyén típus 1679-ben kő lábakon álló, 1681-ben zöld mázas, lapos kályhacsempékből készített forma volt.²⁵ A habán kályhák legtöbbször kívül fűtő, tehát a szoba felől zárt szerkezetű volt, ezeknek – elsősorban a Szlovákiában fennmaradt – példányairól, illetve rekonstrukcióiról több tanulmány is tudósít.²⁶ Éppen a 17. század közepén a vinci kályhának viszont belül fűtő variánsai is voltak, amelynek egyik példánya a budapesti Iparművészeti Múzeumban látható. A múzeum munkatársai az erdélyi cserepesekhez hasonló, téglázott tűzterű, magas falbon álló, csipkés tetejű, 195 cm magas kályhát rekonstruáltak.²⁷

E két, név szerint is elkülönített kályhatípus mellett a leírások számos jellegzetességre hívják fel a figyelmet.

Már a 17. században kialakultak a belül fűtő kályháknak mind a kerek, mind a szögletes variánsai. A kerek típus ritkább lehetett, forrásaink csupán néhány esetben térnek ki ennek körülírására. Mind a szögletes fűtőfogó sátor, mind pedig a kerek variáns stabilitásának megvalósításához föltétlenül szükség volt pár funkcionális elemre, ezeket már a 17. századi források is gyakran emlegették.

A „homlok” azonosításában a későbbi néprajzi párhuzamok jelentős segítséget nyújtanak: a felcsíki falvakban még a 20. század végén is a szabad tűzhelyes „cserepes” egyik szerkezeti elemét nevezték így.²⁸ A cserepes esetében a tűzpad fölé, kisebb-nagyobb magasságban, egy csempékből összeállított, kandelószerű fűtőfogó ernyő borult. A „homlok” az a kályhalábak közti vízszintes áthidaló elem megnevezése volt, amelyre a fűtőfogó ernyő legalsó csempesorát elhelyezték. A „homlok” mindig masszív, stabil anyagból készült: kőből, vasból vagy éppen keményebb fából, mivel a csempékből álló teljes fűtőfogó sátor

¹⁶ A leírásokat az EMSzT „kályha”, „kemence”, illetve „fűtő” címszavából válogattam.

¹⁷ PRODAN, David 1976, 95–97.

¹⁸ Uo., 112, 119.

¹⁹ Uo., 122.

²⁰ VITA Zsigmond 1980, 88.

²¹ EMSzT, „kályha”, „fűtő”, „fűtőhely” címszavak.

²² SABJÁN Tibor 1998, 23–24.

²³ EMSzT, „kemence” címszó.

²⁴ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010, 9.

²⁵ EMSzT, „fűtő” és „kemence” címszavak.

²⁶ DÖRY, Ludwig 2003; SÁRDY-CSEREY Éva 1984.

²⁷ SÁRDY-CSEREY Éva 1984, 93.

²⁸ Saját gyűjtés Csíkdánfalván, 1997. Ez a megnevezés megerősíti Sabján Tibor feltételezését, vö. SABJÁN Tibor 1998, 26.

súlyát meg kellett tartania. A stabilitást szolgálták a lábak is: szükségszerű volt, hogy legalább egy lábat helyezzenek a sátor és a tűztér közé. Amennyiben ez elmaradt, a mennyezetről kellett megoldaniuk ennek a függesztését.

Leírásaink arra utalnak, hogy a kályhák külalakjának volt pár olyan jellegzetessége, amely inkább a 17. századi darabokat jellemezte. E század emberei kedvelték az „elegyes”, vagyis különböző színű vagy mintájú csempékből összeállított kályhákat. A színek és minták keverésén nem utólagos pótlásokat kell értenünk, erre utal például az 1686-os szenterzsébeti kályha leírása, amelyen a sárga és zöldes mázú csempék „koczkasan” váltakozó mintát képeztek.²⁹

A kályhacsempék egymáshoz való rögzítésének instabilitására utal az, hogy már 1694-re kialakult a „szorító”³⁰ csempetípusa. Bár mind Dr. Kós Károly,³¹ mind pedig Sabján Tibor úgy vélte, hogy a párkány és a szorító alatt ugyanazt a csempetípusot kell értenünk,³² 19. és 20. századi néprajzi analógiák alapján úgy tűnik, hogy külön csempéváljt kell feltételeznünk e megnevezés hátterében. A „szorító” Udvarhelyszéken az a keskeny, hosszú, fekvő T profilú csempe volt, amelynek neve is utalt a funkciójára: szarát a csempesorok közé helyezték el, a T alakú csempe így beszorította, elülről pedig lefogta az egymásra kerülő sorcsempéket, tehát megakadályozta a tapasztással összefogatott csempelapok kidőlését vagy kimozdulását. Mind formájában, mind pedig funkciójában elkülönült a más párkányoktól, ez utóbbiak vagy lezárták/keretezték a kályhacsempék sorait, vagy pedig a kályhák rusztikus tagolását segítették elő. A székelykeresztúri Molnár István Múzeum 18. századi etédi kályháján jól megfigyelhető a szorító használata, ez is jelzi számunkra, hogy nem a 19. század végi fazekasok formai újítását kell látnunk e kis elemben.

Bár már a 17. század végén is említik a gombos kályhákat, mégis úgy tűnik, hogy a csipkés-gombos kályhák igazi divatja a 18. században bontakozott ki. A kályha négy sarkát keretező, négy gombos variánsok már e korai leírások szerint is inkább Belső-Erdélyben voltak elterjedtebbek. Ez azért érdekes, mert még a 19. században is Kalotaszeg és Aranyosszék vidékén lették fel a legtöbb négy gombos kályhát. A kerek formájú, csúcsos és közepén egy nagy gombot tartalmazó kályhák az empire divat hatására váltak egyre kedveltebbé, és formai variánsaik a 19. században egyre nagyobb teret nyerő öntöttvas kályhákra is jelentős hatást gyakoroltak.

Hasonlóan a 17. század végén indult hódító útjára, de a 18. századtól vált igazán elterjedtté Erdély

tárgyi kultúrájában a kis fémajtóval ellátott, belül fűtő zárt kályhatípus, a fűtő is. A nyitott füstfogó ernyős kályhatípusok mellé felállított zárt fiókkályhák („fűttők”) a 18. századra ellepték egész Erdélyt, és teljesen kiszorították a korábban oly nagy szerepet játszó kívül fűtő kályhatípusokat.

Néhány szó a belül fűtő kályhák néprajzi kutatásáról

A kívül fűtő kályhák rekonstruálása a régészek és történészek közös erőfeszítésén alapult, elsősorban azért, mert a köztudat szerint ezek a kályhák fűtötték a 15–18. századi erdélyi udvarházakat, várakat, kastélyokat is. Tanulmányom adatai arra utalnak, hogy ez a dominancia az írott források megjelenésekor már nem volt ennyire egyértelmű.

A belül fűtő kályhák rekonstruálásával eddig elsősorban a néprajzosok foglalkoztak, talán azért, mert a népi lakóházakban ez a kályhatípus egészen a 20. századig fenntartotta a hegemóniáját. Mivel egyre nyilvánvalóbb, hogy Erdélyben forrásaink döntő többsége a belül fűtő kályhák leírását nyújtja, így egyre fontosabb feladat lesz, hogy régészeink és történészeink is megismerjék a magyar néprajztudomány által számos formai variánsban ismertetett belül fűtő kályhatípusokat.

A magyar néprajzi szempontú kályhakutatások a 20. század elejéig nyúlnak vissza. A téma egyik legfontosabb korai kutatója Bátky Zsigmond volt, aki több tanulmányt szentelt a témának. Legfontosabb összegzésében a háztípusok eltérő fejlődési irányait is a fontosabb tűzhelytípusok földrajzi variánsaival magyarázta. Véleménye szerint Magyarországon és Bánságban a nagyobb kemencék váltak elterjedtté, Erdélyben ezzel szemben a kandalló típusú szabad tűzhely vált általánossá.³³ A két tűzhelytípus földrajzi elterjedése egyes kutatók szerint szoros összefüggésben állott a felhasznált tüzelőanyaggal is. Az alföldön használt szalmát nagyobb, zárt tűzterű kemencékben lehetett csak praktikusán elégetni, ezzel szemben a hegyvidéken a fő tüzelőeszköz a fa volt, amely kisebb tűzterű kandallók vagy a füstfogó ernyős cserepek használatát is lehetővé tette.³⁴

Egy más típusú megközelítés a füstelvezetési módok fejlődésével hozta összefüggésbe a kályhatípusok formai variánsait. Eszerint a rurális közegben sokáig a legáltalánosabb tüzelési mód a füstös ház volt, ennek pedig alaptűzhelye a kemence lehetett, melynek kiáradó füstje elárasztotta a szobát. Ehhez képest a füst padlástérbe való függőleges felvezetése vagy

²⁹ SABJÁN Tibor 1998, 23.

³⁰ EMSzT, „kályha” címszó.

³¹ KÓS Károly, Dr. 1972, 160.

³² SABJÁN Tibor 1998, 28.

³³ BÁT KY Zsigmond 1930, 116–123.

³⁴ GYÖRFFY István 1916, 100–101.

a városi kultúrában megjelenő függőleges kémények kialakítása a kandalló típusú tüzelőberendezések elterjedésének, távlatilag a belül fűtős kabolás kemencék megjelenésének kedvezett.³⁵

Mind a padlástérbe vezetett füst, mind pedig a vesszőből font és tapasztott, függőleges kémény fokozottan tűzveszélyes volt, és emellett huzatot okozott a házban. Mint már említésre került, Nyugat-Európában az 1720-as évektől datálják a ferde füstelvezetés technikai újítását, amely nemcsak hatékonyabb, de egyben kevésbé tűzveszélyes módszer is volt.³⁶ A kelet-európai néprajzkutatók közül egyesek osztják Braudel nézeteit, és a függőleges füstelvezetés prioritását hangsúlyozzák, a ferde kéményt a pitvar megjelenésével kapcsolva össze.³⁷ Mások a ferde füstelvezetést nem technikai újításként, hanem földrajzi kistájak variánsaiként értékelik, amely sok

esetben párhuzamosan élt a függőleges füstelvezetés mellett.³⁸

A belül fűtő kályhák formai variánsait még elég jól adatolták a 20. századi néprajzi felmérések. Ezeknek összegzései arra utalnak, hogy Észak-Szilágyság, a Nagy-Szamos és Sajó mentén húzódhatott egy határvonal, amelytől északra a kemencés vagy kabolás-kemencés tüzelőtípus volt a jellemző, és csupán Szilágyságtól délre és keletre válik elterjedtté a kemencét nélkülöző, tűzpados, füstfogó ernyős belül fűtő kályhatípus.³⁹

A néprajzi kutatások számos képen, rajzon, leíráson keresztül közelítették meg a magyarországi és erdélyi belül fűtő tüzelőberendezéseket, amelyek jelentős segítséget nyújthatnak e tüzhelytípus táji tagolódásának megértésében, valamint a jövődöbéli rekonstrukciók elkészítésében.⁴⁰

Szőcsné Gazda Enikő – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520045; gazdaeniko@gmail.com

Irodalom

EMSzT = Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, I–XIV, Kriterion – Akadémiai – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár–Bukarest–Budapest, 1975–2014.

*

B. NAGY Margit

1972 *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták: XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok*, Kriterion, Bukarest, 1973.

BALASSA M. Iván

1985 *A parasztház évszázadai. A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata*, Békés Megyei Tanács, Békéscsaba, 1985.

1994 *A parasztház története a Felföldön*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

BÁTKY Zsigmond

1930 A magyar tüzhelyek és háztípusok, *Néprajzi Értesítő*, XXII, 113–137.

BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila

1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön (Erdélyi Tudományos Füzetek 223.)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1997.

BENKŐ Elek – SZÉKELY Attila

2008 *Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön*, Nap, Budapest.

BENKŐ Elek – UGHY István

1984 *Székelykeresztúri kályhacsempék 15–17. század*, Kriterion, Bukarest.

BÍRÓ Gábor

1992 *Sóvidék népi építészete*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre.

BOLDIZSÁR Péter – KOCSIS Edit – SABJÁN Tibor

2007 *A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi – Mittelalterliche Ofenkacheln der Burg von Diósgyőr (Borsod-Abauj-Zemplén megye Régészeti Emlékei 6.)*, Herman Ottó Múzeum, Miskolc.

BRAUDEL, Fernand

1958 Histoire et Sciences sociales: La longue durée, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, XIII/4, 725–753.

1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái*, Budapest.

DÖRÝ, Ludwig

2003 Vergessene und unbekannte Habaneröfen, in: *Keramik als Zeichen regionaler Identität (Beiträge des 36. Internationalen Hafner-Symposiums des Arbeitskreises für Keramikforschung vom 21. bis 26. 9. 2003 in Kittsee*; Hrsg. Werner Endres – Franz Grieshofer – Veronika Plöckinger), Kittsee, 185–206.

GUNDA Béla

1934 Tárnyi néprajzi adatok Felső-Borsodból, *Néprajzi Értesítő*, XXVI, 1–16.

³⁵ BALASSA M. Iván 1994, 201–206.

³⁶ BRAUDEL, Fernand 1985, 301.

³⁷ GUNDA Béla 1934, 10.

³⁸ BALASSA M. Iván 1994, 210.

³⁹ BALASSA M. Iván 1985, 98–99; Uő 1994, 215–220, 226.

⁴⁰ SABJÁN Tibor 1998; Uő 2001; BALASSA M. Iván 1994, 184–243; BÍRÓ Gábor 1992, 17, 24, 71–74; KÉMENES Mónika 2005, 69. tábla; KÓS Károly, Dr. 1972, 134–147; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010; Uő 2013, 406, 417–420.

- GYÖRFFY István
1916 Dél-Bihar falvai és építkezése, *Néprajzi Értesítő*, XVII, 99–114.
- KÉMENES Mónika
2005 *Kályhacsempék Csík-, Gyergyó- és Kászsorszékből 14–18. század*, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár.
- KÓS Károly, Dr.
1972 Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében, in: Uő: *Népélet és néphagyomány*, Bukarest, 134–190.
- KÓSA László
2003 A kandallós tüzelő, in: Uő: *Nemesek, polgárok, parasztok*, Budapest, 142–157.
- PRODAN, David
1976 *Urbariile Țării Făgărașului*, II, 1651–1680, Ed. Academiei R. S. R., București.
- SABJÁN Tibor
1998 Tüzelőberendezések a történeti forrásokban, I–II, *Ethnographia*, CIX, 7–46, 477–503.
2001 Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai, in: *Népi építéset a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 58.; szerk. Cseri Miklós – Tárnoki Judit)*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Damjanich János Múzeum, Szentendre–Szolnok, 281–330.
- SÁRDY-CSEREY Éva
1984 Gedanken zu Habaner-Kacheln im Kunstgewerbemuseum in Budapest, *Keramos*, CIV, 86–96.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*, Terc, Budapest.
2013 Egy népművészeti felmérés tanulságai. Az 1930–60 közti csíkmenasági kutatóutak, *Csiki Székely Múzeum Évkönyve IX.*, 399–420.
- VITA Zsigmond
1980 Nagyenyed csempés tüzelők a XVIII. században, in: *Népismereti dolgozatok 1980* (szerk. Kós Károly – Faragó József), Kriterion, Bukarest, 87–91.

Instalații de încălzire pe dinăuntru – izvoare scrise, analogii etnografice

(Rezumat)

Izvoarele scrise din Transilvania secolului al XVII-lea semnaleză două tipuri de instalații de încălzire: cele care încălzeau încăperea exclusiv dinăuntru acesteia, și cele care dinafară. Ultimele au fost reconstituite de arheologi, servind încălzirea încăperilor mari din cețăți și castele, din încăperi vecine. Primele sunt mai puțin cunoscute, servind mai ales încălzirea unor încăperi mai mici, ale unor locatari cu venituri mai modeste. Identificarea acestora în izvoarele scrise mai timpurii se poate sprijini pe analogii etnografice de mai târziu – se pare că ele au fost folosite și în majoritatea conacelor.

Stoves Heating from Within – Written Sources and Folk Parallels

(Abstract)

The written sources from 17th century Transylvania document two discrete types of stoves. Those heating the larger rooms of castles from neighbouring smaller ones have been reconstructed by archaeologists. Those installed in the same room they were heating within the homes of families with a more modest income represent, on the other hand, a lesser known type. Identifying such stoves in early written accounts is made possible by our knowledge of later analogues. It appears that the majority of stoves in manor houses belonged to this latter type as well.

